

Teresa Śmiechowska

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma
Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata

„Wieża Babel” w Białymstoku?*

W kolekcji Żydowskiego Instytutu Historycznego znajdują się tylko dwie prace Abrahama Ostrzega: rzeźba *Roześmiana* (*Portret śmiejącej się dziewczynki*) i metaloplastyka przedstawiająca kobietę z książką. W zbiorach są też narzędzia rzeźbiarskie jego nauczyciela, Henryka Kuny, jak również prace bliskich kolegów artystów, Maksymiliana Eljowicza i Henryka Rabinowicza, z którymi Ostrzega pracował w getcie warszawskim. To niewiele, ale dobrze, że chociaż tyle.

Abraham Ostrzega był mądrym i zaradnym artystą. Kiedy za poparciem Icchoka Lejba Pereca i Henryka Kuny postanowił, że będzie rzeźbiarzem, podjął, zgodnie ze swymi zainteresowaniami artystycznymi, studia w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie w pracowni Edwarda Wittiga. Zdecydował również, że

nie będzie wyczekiwać na amatora, który zamówi u niego rzeźbę, czy też po prostu na kupca – jak opowiadał Isaacowi Bashevisowi Singerowi w wywiadzie udzielonym tygodnikowi „Literarisze Bleter” w 1927 r. – [...] Byłem zmuszony poszukać sobie jakiegoś innego zajęcia, dającego pewniejsze utrzymanie. Takim zajęciem stało się dla mnie wykonywanie nagrobków. Początkowo traktowałem je jedynie jako sposób zarabiania na życie. Potem jednak coraz bardziej się przekonałem, że jest to działalność, która może dać mi duchowe zadowolenie...¹

I tak znakomita część twórczości Abrahama Ostrzega znana jest głównie z rzeźby nagrobnej, określanej również plastyką nagrobkową.

Mało kto jednak wie, że twórca zachowanych do dzisiaj nagrobków na cmentarzach żydowskich w Warszawie i Łodzi był również autorem rzeźb pomnikowych. Dwa znaczące gipsowe projekty jego pomników znane są tylko z fotografii. Pierwszym jest monument *Zjednoczenia Polski*, z figurą Józefa Piłsudskiego, drugim pomnik w formie *Wieży Babel* poświęcony Ludwikowi Zamenhofowi. Ostrzega zaprojektował go dla Białegostoku, miejsca urodzenia twórcy języka esperanto, jak również swego rodzinnego miasta, w którym do osiemnastego roku uczył się w jesziwach.

Ostrzega, znający dobrze postać dra Zamenhofa oraz specyfikę miasta, był najodpowiedniejszym artystą, żeby zaprojektować pomnik wielkiemu białostoczaninowi. Nie są nam jednak znane historyczne świadectwa, które pozwoliłyby poznać szczegóły tego przedsięwzięcia. Rodzą się pytania: skąd się wzięła koncepcja pomnika w takiej formie? Czy był to pomysł Komitetu Budowy Pomnika Ludwika Zamenhofa, powołanego przez wieloletniego przewodniczącego Towarzystwa Esperantystów w Białymstoku Jakuba Szapirę? A nawet pytanie: czy projekt monumentu proponował sam Ostrzega?

Wróćmy jednak do samej postaci Ludwika Zamenhofa, twórcy języka esperanto, sztucznego języka uniwersalnego, który pierwotnie nosił nazwę „Lingvo Internacia” – „język międzynarodowy” (obecna nazwa języka pochodzi od pseudonimu Dr Esperanto, pod którym autor opublikował w 1887 r. podstawy nowego języka).

Zamenhof (1859–1917) urodził się w żydowskiej rodzinie i całe dzieciństwo spędził w Białymstoku, który w tym czasie leżał w granicach Cesarstwa Rosyjskiego i zamieszkały był przez zróżnicowaną etnicznie i kulturowo ludność: żydowską, polską, rosyjską, niemiecką i białoruską. Jak sam wyznał po latach, to właśnie obserwacja życia i konfliktów występujących w tym wieloetnicznym mieście natchnęła

* Dziękuję szczególnie za pomoc w udostępnieniu niezbędnych materiałów pani Agacie Chinowskiej, kuratorce wystawy *Czysty język* w Galerii Arsenał, oraz panu Wiesławowi Wróblowi za książkę *Nie od razu pomnik zbudowano*, która zainspirowała mnie do podjęcia tematu.

¹ Singer (1993: 191–192).

go do poszukiwań takiego narzędzia komunikacji, które mogłoby „przewyciężyć narodowe podziały”. W artykule *Esperanto and Jewish Ideals*, który ukazał się w tygodniku „Jewish Chronicle” 6 września 1907 r., czytamy:

Sukces, jaki osiągnął doktor Zamenhof, jest z pewnością niezwykły. Powołać do życia ideę, która wlała nową nadzieję w wiele rozpaczających serc, stworzyć język, który choć może nigdy nie stanie się uniwersalny, to którym mówią setki tysięcy gorliwych uczniów we wszystkich częściach globu; być tytułowanym „Mistrzem” przez pełne podziwu tłumy [zgrupowanej] w jednym z głównych uniwersyteckich miast świata; a także odbierać niezliczone inne honory od wybitnych osób publicznych – wszystko to byłoby wspaniałym osiągnięciem w czymkolwiek przypadku. Ale jako osiągnięcie polskiego Żyda, który całe swoje życie przeżył w sercu getta, pracując na chleb codzienny jako okulista wśród biedniejszych współwyznawców, jest tym wspanialsze... Wynalezienie narzędzia międzynarodowej komunikacji miało na celu zburzenie murów uprzedzeń i nieporozumień rozdzielających rodziny ludzkiej rasy².

W zamieszczonym w tym samym numerze tygodnika wywiadzie wypowiedział się sam Zamenhof:

Bez wątpienia często słyszał Pan, że **miejscowość w której się urodziłem, była wieżą Babel języków** [wyróżnienie – T.Ś.] i że tamtejsze codzienne życie zatrudniały właśnie urazy, które wyrastały z tej różnorodności języków. To właśnie sprawiło, że jako młodzieniec marzyłem o odkryciu jakiegoś uniwersalnego narzędzia komunikacji, które pomogłoby zmienić ten stan rzeczy³.

Jak pisze Agnieszka Jagodzińska, autorka wyboru tekstów źródłowych Ludwika Zamenhofa, pomimo że jego „język międzynarodowy” nie był ani pierwszym, ani ostatnim sztucznym językiem uniwersalnym, spośród podobnych projektów to właśnie on zdobył największą popularność w Europie przełomu XIX i XX w., znalazł całą rzeszę zwolenników – niewątpliwie dzięki wielkiemu zaangażowaniu w upowszechnianie tej idei od samego początku przez jego twórcę.

Ciekawy jest fenomen zorganizowanego ruchu esperanckiego, który przetrwał do dzisiejszego dnia i ciągle

znajduje nowych zwolenników. Utrwalają ruch esperancki niewątpliwie światowe kongresy esperantystów. Pierwsze z powtarzanych później co roku wydarzeń odbyło się w 1905 r. w Boulogne-sur-Mer we Francji. Natomiast pierwszą próbę utworzenia Towarzystwa Esperanckiego w mieście urodzenia jego twórcy podjęto w roku 1910. W tym samym czasie powstały inicjatywy upamiętnienia osoby i dzieła Zamenhofa w Białymstoku. Jedną z pierwszych było nadanie jego imienia dawnej ulicy Zielonej, przy której stał drewniany dom, miejsce urodzenia Zamenhofa. Następnie w roku 1930 pojawiła się idea umieszczenia marmurowej tablicy na ścianie tego budynku, na forum międzynarodowym wystąpiono także z inicjatywą budowy pomnika⁴.

O idei budowy pomnika czytamy w artykule *W rodzinnym mieście Twórcy Esperanta stanie pomnik ku Jego czci* anonimowego autora zamieszczonym w „Głosie Białostockim” z 8 maja 1931 r.:

Na uroczystości Pokongresu Esperanckiego w Białymstoku przybędą goście z całego świata. [...] w sierpniu 1931 r. odbędzie się w Krakowie pod protektoratem Prezydenta Rzplitej prof. Mościckiego i Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego XXIII Wszechświatowy Kongres Esperantystów. Udział w Kongresie wezmą przedstawiciele 40 narodowości. Po kongresie uczestnicy udadzą się do Warszawy, gdzie odbędzie się uroczystość wmurowania tablic pamiątkowych na domach, w których zamieszkiwał twórca esperanta dr. Zamenhof oraz słynny esperantysta polski inż. Antoni Grabowski. Z Warszawy przedstawiciele esperantystów całego świata udadzą się do Białegostoku gdzie pod protektoratem wojewody białostockiego Mariana Zyndramy-Kościałkowskiego odbędą się uroczystości, związane z ufundowaniem pomnika dla d-ra Zamenhofa, który jak wiadomo był białostocczaninem. Komitet Organizacyjny przeprowadza obecnie zbiórkę funduszy na ten cel, godny najszerszego poparcia. Magistrat m. Białegostoku wyznaczył komitetowi budowy pomnika subsydium w wysokości zł. 3.500. Pomnik stanie w ogrodzie miejskim i przedstawiać będzie wieżę Babel, odbudowaną dzięki geniuszowi naszego znakomitego rodaka...⁵

² *Esperanto a ideały żydowskie* (2012: 165–166).

³ *Esperanto a ideały żydowskie* (2012: 168).

⁴ Wiele na temat uhonorowania Zamenhofa znajdziemy w „Dzienniku Białostockim” z 1931 r.

⁵ *W rodzinnym mieście* (1931: 4).

Z dalszej części artykułu dowiadujemy się, że udział w uroczystościach białostockich zapowiedzieli najwybitniejsi przedstawiciele ruchu esperanckiego, że kongres oraz uroczystości w Warszawie i Białymstoku mają ogromne znaczenie ogólnopaństwowe i przyczynią się do wzmożenia ruchu turystycznego:

Cudzoziemcy, którzy w związku z Kongresem esperanckim przybędą do Polski, niezawodnie zachowają jak najlepsze wrażenie z podróży do ojczyzny Zamenhofa i kolebki Esperanta i przyczynią się do sprostowania wielu fałszów o Polsce, niestety rozpowszechnianych zagranicą. . .⁶

Powołano dwa komitety budowy pomnika, jeden „Komitet Honorowy Międzynarodowy” oraz „Miejscowy Komitet Budowy”, którego przewodniczącym był Jakub Szapiro, naczelny delegat Powszechnego Związku Esperantystów na Polskę. O przygotowaniach do uroczystości w Polsce informowała prasa esperancka całego świata, jak również prasa innych krajów.

Jak już wspomniano, nie wiemy, skąd wziął się pomysł projektu pomnika u Ostrzegi. Czy rozpisano konkurs i on go wygrał? Na jedynym zachowanym zdjęciu gipsowego modelu pomnika jego autorstwa widzimy wertykalny obiekt złożony z prostokątnego cokołu, na którym znajduje się rodzaj ściętej ostrosłupowej piramidy z otworami w formie bram prowadzących do jej wnętrza. Dalej z ostrosłupowej formy wyrasta wieża złożona z czterech prostopadłościennych segmentów, zmniejszających się ku górze, zwieńczonych rzeźbą gryfa, który podtrzymuje tarczę z pięciopromienną gwiazdą, symbol esperantystów (il. 1).

Cała budowla nawiązuje swoim kształtem do babilońskiego zigguratu, monumentalnej, kilkupiętrowej wieży z cokołem, na której stała świątynia. W świątyni na szczycie odbywała się co roku wielka uroczystość „boskich zaślubin”. Tym aktem król zastępujący boga i kapłanka, pełniąc funkcję bogini, mieli przywrócić życie umierającej przyrodzie i zapewnić dostatek całemu krajowi.

Odkrycie zigguratów spowodowało wiele dyskusji na temat ich funkcji i przeznaczenia. Najgorętsze spory wywołał biblijny opis wieży Babel, zawarty w 11 rozdziale *Księgi Rodzaju*. Dzisiaj wiadomo, że pierwowzorem dla biblijnej wieży Babel był ziggurat zbudowany w Babilonie.

⁶ *W rodzinnym mieście* (1931: 4).

Il. 1 Abraham Ostrzega, Projekt pomnika *Wieża Babel*,
fot. w: *Pomniki i nagrobki*

Il. 2 Projekt rekonstrukcji zigguratu Etemenanki utożsamianego
z wieżą Babel

Za pierwowzór wieży Babel uważano początkowo ziggurat zwany Euriminanki (Dom 7 Planet i Ziemi) w Birs Nimrud (Borsippa) na południe od Babilonu, ale od 1915 r. identyfikuje się ją częściej z dziewięćdziesięciometrowym zigguratem Etemenanki (Podwalina Nieba i Ziemi), którego fundamenty odkryto w Es-Sahn (podobne budowle wznosiły się zresztą w wielu miastach babilońskich) (il. 2).

Il. 3 Gustave Doré, *Pomieszanie języków*, 1865, ilustracja do Biblii

Abraham Ostrzega był miłośnikiem i wybitnym znawcą sztuki starożytnego Egiptu i Mezopotamii – stąd jego projekt *Wieży Babel* dla Zamenhofa, podobnie jak starożytne zigguraty, składał się z siedmiu części, jeśli liczyć prostokątną podstawę i rzeźbę zamiast świątyni na samym szczycie. W tym kontekście warto przytoczyć historię wieży Babel z *Księgi Rodzaju* (Rdz 11, 1). Jest to opowieść o ludziach, którzy postanowili zbudować wieżę, aby sięgnąć do nieba i zawsze móc się odnaleźć. Wszyscy ludzie mieszkający na ziemi mówili wówczas jednym językiem. Porozumiewali się bez przeszkód, każdy rozumiał każdego. Wędrowali oni ze Wschodu i poszukiwali miejsca, w którym mogliby się osiedlić. Napotkali kiedyś równinę w kraju Szinear i tam zamieszkali na stałe. Po jakimś czasie nauczyli się wypalać cegły, co umożliwiło im szybki rozwój cywilizacyjny. Potrafili budować domy, mieli wyższy poziom życia, byli szczęśliwsi. Kiedy sztukę wytwarzania cegieł opanowali bardzo dobrze, postanowili na środku miasta wybudować wieżę. Jej wierzchołek miał sięgać nieba, co stanowić miało swoisty znak. Jeśli któryś z ludzi by się zgubił, wiedziałby, dokąd się udać, bo wieża była doskonale widoczna z każdego punktu. Budowniczy chcieli dotrzeć do niebios i pragnęli zmusić do uległości inne ludy, aby stać się narodem jednej mowy i na trwałe zjednoczyć się wokół wieży Babel – symbolu

świećności ich kultury; mówili: „Oto zbudujemy sobie miasto i wieżę, której by wierzch w niebie, a uczynimy sobie znanie, abyśmy się nie rozproszyli po powierzchni całej ziemi”⁷.

Pycha staje się przyczyną pomieszania ludzkich języków (il. 3). Bóg dzieli więc ludzi i rozprasza za popełniony grzech. Druga z interpretacji doszukuje się w tym wydarzeniu znaczeń pozytywnych: pomieszanie języków jest według niej przede wszystkim darem języków, dziełem ocalenia człowieka poprzez skierowanie go na drogę rozwoju indywidualnej osobowości⁸. Opowieść ta, działająca na wyobraźnię twórców we wszystkich nowożytnych epokach, może być interpretowana w wieloraki sposób, ale te dwie interpretacje wydają się dzisiaj szczególnie inspirujące.

Wieża Babel ma swoje ambiwalentne symboliczne znaczenie. Zatem w przypadku projektu może chodziło o „odczarowanie” i przywrócenie pierwotnego znaczenia temu biblijnemu symbolowi. *Wieża Babel* Ostrzegi zwieńczona pięcioramienną gwiazdą esperantystów, podtrzymwaną przez gryfa (mitologiczną hybrydę orła i lwa), miała upamiętniać twórcę języka, którym byłoby dane porozumiewać się wszystkim ludziom na świecie. Byłaby to zatem utopia czy idea możliwa do zrealizowania. Ten problem nurtował Zamenhofa od dawna, nie wiemy, czy Ostrzega mógł wiedzieć, że „Dr Esperanto” mając 10 lat, napisał krótką sztukę teatralną *Wieża Babel, czyli tragedia białostocka w pięciu aktach*.

Dla Ostrzegi jednak najistotniejsza była forma, zdaniem rzeźbiarza pełnia i harmonia formy określają wartość dzieła plastycznego i dlatego dzieło należy oceniać tylko pod względem formy. We wspomnianym wywiadzie udzielonym Singerowi Ostrzega dystansuje się jednak od oceny rzeźby pod kątem jej treści i skojarzeń literackich. Uważa to za błąd popełniany przez wszystkich dyletantów⁹.

Monument Zamenhofa w Białymstoku miał być wielką, imponującą budowlą, o postumencie o wymiarach 7 × 4 m i wysokości 12 m, dobrze widoczną w krajobrazie miasta. Miał upamiętniać człowieka wielkiego, idealistę, a jednocześnie niezwykle skromnego, któremu zależało na pokoju i dialogu, do czego środkiem miał być jeden wspólny język. Pomnik miał również rozbudzać wyobraźnię i zmysł plastyczny.

W przemówieniu wygłoszonym na uroczystości wmurowania kamienia węgielnego 12 sierpnia 1931 r. przedstawił

7 Tora: *pięć ksiąg Mojżesza* (2009: Rdz 11. 4).

8 Siewierski (1980: 1362–1364); Mazurkiewicz (1982: 277–278).

9 Singer (1993: 192).

władz państwowych, wicewojewoda Czesław Zawistowski, powiedział:

Zakładamy dzisiaj kamień węgielny pod pomnik twórcy języka esperanto, d-ra Zamenhofa, którego dorobek dobrze zrozumianej pracy, podjętej przed kilkunastu laty na pozostającej w niewoli ziemi Polskiej ku pożytkowi ludzkości, dziwnie się splata z wysiłkami, podejmowanymi przez nas od zarania niepodległości Polski dla sprawy, żywo obchodzącej liczne narody. Dr Zamenhof, syn naszej ziemi i białostoczanin, powodowany szczytnymi ideałami budowania zgodnego współżycia ludów dał im to, czego ludy te pragnęły i poszukiwały – możliwość wymiany myśli i jej bogactw za pomocą jednego języka, mającego służyć sprawie pokoju. Ponieważ zaś może nigdzie w takim stopniu, jak w dzisiejszej Polsce – nie ma tak wielkiego umiłowania idei pokoju i chęci wymiany myśli z innymi narodami oraz dobrej woli w dążeniach do ułożenia stosunków międzynarodowych na podstawie poszanowania praw, przeto niemniej od innych narodów doceniamy znaczenie języka esperanto i szcycimy się tym, że jego twórca żył i pracował wśród nas i dlatego właśnie, otwierając uroczystość założenia kamienia węgielnego pomnika dr. Zamenhofa, pozwolę sobie zauważyć, że pomnik ten, który na tym miejscu wkrótce ma stanąć, będzie tylko symbolem pomnika innego, pomnika tworzonego przez was Panowie, rozpowszechniających ideę dr. Zamenhofa wśród narodów, które tutaj reprezentujecie, ażeby ten inny pomnik został przez Was na bezmiernych obszarach świata wzniesiony jak najrychlej i jak najokazalej – i przyczynił się do zrealizowania szczytnych ideałów ludzkości¹⁰.

Pomnik *Wieża Babel* Ostrzegi dla Ludwika Zamenhofa nie został jednak zrealizowany. Główną przeszkodą do realizacji projektu był ogromny koszt budowy, ale jak sądzę, innym powodem mogło być również zakwestionowanie lokalizacji pomnika przez proboszcza parafii św. Rocha. Duchowny, nieprzychylnie nastawiony do idei Ludwika Zamenhofa, swoje zdanie argumentował faktem, że pomnik twórcy języka esperanto „będzie bardziej wyeksponowany, niż pomnik *Nieznanego Żołnierza*”. Rodzi się pytanie, czy nie była to też obawa przed umniejszeniem ważności budowli jego parafialnego kościoła? Budowie monumentu nie

sprzyjała także sytuacja gospodarcza, jak również nastroje antysemickie, które narastały zwłaszcza po śmierci Józefa Piłsudskiego w 1935 r.

W roku 2015 na wystawie *Czysty język* zrealizowanej w Galerii Arsenał, której kuratorką była Agata Chinowska, pojawiła się rekonstrukcja pomnika *Wieży Babel*, wykonana przez artystkę Małgorzatę Niedzielko na podstawie jedynej zachowanej fotografii. Powtórzyła ona też rekonstrukcję projektu Ostrzegi na wystawie w Zachęcie, powiększając skalę rzeźby-pomnika. Dwukrotnie upomniała się o pamięć zarówno o Ludwiku Zamenhofie, jak i twórcy jego niedostępnego pomnika, Abrahamie Ostrzedzie¹¹.

Czy to nie znaczące, że tylko artyści mają tę zdolność przypominania i ochrony przed niepamięcią, ocalania przed powtórnią śmiercią? *Wieża Babel*, nigdy nieukończona, chociaż zaprojektowana, nigdy niezaczęta, chociaż miała swój początek – został położony kamień węgielny i czeka. . . Mieszkańcy Białegostoku po raz kolejny utracili szansę na ożywienie swojego miasta – a może to nie mieszkańcy, ale sytuacja polityczna nie pozwala na upamiętnienie najwybitniejszego białostoczanina. Historia lubi się powtarzać.

Nie ma szczęścia Zamenhof! W tym roku została pogrzebana kolejna wspaniała inicjatywa – Centrum Zamenhofa – „żywy pomnik” twórcy języka esperanto. Świetnie działające centrum edukacji, miejsce wystawiennicze, gdzie zrealizowano wiele znaczących przedsięwzięć o charakterze społeczno-edukacyjnym, zostało zlikwidowane jako niezależny byt i wcielone do domu kultury. Zniknęło z kulturalnego pejzażu Białegostoku, czy po to, by nie pamiętać wspaniałej i żywej kiedyś wielokulturowości miasta?!¹²

W historii budowy *Wieży Babel* dla Ludwika Zamenhofa odnajduję również swoją osobistą historię. Moja matka była esperantystką i miała swoje bliskie grono przyjaciół zafascynowanych językiem esperanto. Brała udział w kongresach

11 Wystawa *Czysty język* odbyła się w Galerii Arsenał w Białymstoku w dn. 19.06 – 13.08.2015 r., wystawa *Abraham Ostrzega* miała miejsce w Zachęcie w Warszawie w terminie 19.01 – 05.03.2017. Dla obu wystaw Małgorzata Niedzielko odtworzyła, na podstawie zdjęcia, model pomnika Ostrzegi, *Wieżę Babel*. Porównując obie realizacje, wydaje się, że drugi model pokazany na wystawie w Zachęcie jest bliższy pierwotnemu (wymiary podstawy 5 x 7 m, wys. 12 m), został wykonany w skali 1:10.

12 Centrum im. Ludwika Zamenhofa zostało utworzone na wniosek prezydenta Białegostoku z okazji organizacji 94. Światowego Kongresu Esperanto. Od stycznia 2011 r. było samodzielną, świetnie działającą placówką pod dyktando Jerzego Szerszunowicza, w 2017 r. zostało ponownie wcielone do Białostockiego Ośrodka Kultury.

10 *Drugi Pokongres* (1931: 4).

Il. 4 Światowy Kongres Esperanto, Warszawa 1959. Uczestnicy kongresu pod Pałacem Kultury w Warszawie, moja mama Alicja Madany trzecia od lewej

Il. 5 Światowy Kongres Esperanto, Bruksela 1960. Uroczysta kolacja, moja mama Alicja Madany w drugim rzędzie, czwarta od lewej

esperantystów (il. 4, 5) oraz prowadziła szeroką korespondencję w tym języku. Ten język słyszałam często w domu. Każdego roku ktoś z „rodziny esperantystów” przyjeżdżał do nas, a przed świętami ze skrzynki pocztowej wyciągałam pliki kolorowych kart świątecznych z całego świata pisanych w esperanto. Pamiętam, że pierwszą zabawkę otrzymałam od jej przyjaciela Johanna, esperantysty z Holandii. W czasach siermiężnego PRL to esperantystom zawdzięczam bardziej kolorowe, otwarte na świat oraz ludzi różnych krajów i ras, dzieciństwo. . .

Bibliografia

- Drugi Pokongres 1931* = *Drugi Pokongres Esperantystów w Białymstoku*, „Głos Ziemi Białostockiej”, 184 (13 VIII 1931): 4.
- Esperanto a ideały żydowskie 2012* = *Esperanto a ideały żydowskie, wywiad z dr. Zamenhofem dla „Jewish Chronicle”*, [w:] Ludwik Zamenhof wobec „kwestii żydowskiej”, wybór źródeł i opracowanie Agnieszka Jagodzińska, Kraków–Budapeszt 2012: 165–166.
- Mazurkiewicz 1982 = Mazurkiewicz Roman, *Semiotyka wieży Babel*, „Znak”, 329 (1982): 277–278.
- Pomniki i nagrobki. Projektował i rzeźbił A. Ostrzega. Atelier Zdobnictwa Artystycznego, Malarstwa i Rzeźby pod kierunkiem artystów A. Ostrzegi i Wł. Weintrauba*, Warszawa [1931].
- Singer 1993 = Singer Isaac Bashevis, *Z wizytą u rzeźbiarza Awrohema Ostrzegi*, [w:] Singer Isaac Bashevis, *Felietony, eseje, wywiady*, przeł. Tomasz Kuberczyk, Warszawa 1993: 190–193. Pierwodruk: „Literarisze Bleter”, 8 (25 II 1927): 143–144.
- Siewierski 1980 = Siewierski Henryk, *Wieża Babel i dar języków*, „Znak”, 316 (1980): 1362–1364.
- W rodzinnym mieście 1931* = *W rodzinnym mieście Twórcy Esperanta stanie pomnik ku Jego czci. Na uroczystości Pokongresu Esperanckiego w Białymstoku przybędą goście z całego świata*, „Głos Ziemi Białostockiej”, 105 (8 V 1931): 4.
- Tora: pięcioksiąg Mojżesza 2009* = *Tora: pięcioksiąg Mojżesza*. T. 1, Księga Bereszit (Księga Rodzaju), Księga Szmot (Księga Wyjścia), przeł. Izaak Cylkow, Kraków 2009.

The Babel Tower in Białystok?

(summary)

The outstanding sculptural activity of Abraham Ostrzega is mainly known from his sepulchral sculpture. Hardly anyone knows that a maker of tombstones, preserved at the Jewish cemeteries in Warsaw and Łódź, was also the author of some monumental sculptures. Two of his significant gypsum projects are only known from photographs. One of them is the monument of Poland’s Unification (with the Józef Piłsudski’s figure). The other, in a form of the Tower of Babel, was dedicated to Ludwik Zamenhof. Ostrzega designed it for Białystok, the birthplace of the creator of the Esperanto language.

There is no known historical evidence giving details of this project: – how did the monument’s concept take shape? Was it an idea from the Committee for the Erection of the Monument of Ludwik Zamenhof, established by Jakub Szapiro, the president of the Esperantist’s Society in Białystok or was the project proposed by Ostrzega himself?